

szökően látszik, hogy azután a XIX. század elején a két forrás a külön szervezkedő unitárius mozgalomban egyesüljön. Ezt a két forrást fogjuk követni a most következő fejezetben.

XXIX. FEJEZET.

Az unitarizmus terjedése az angol egyházban: a trinitárius vita.

(1687—1750).

Amint az előbbi fejezetben láttuk, Biddle munkája halálával megszűntnek látszott, mert nem hagyott maga után szervezett egyházat, sem megfelelő lelkipásztort, aki sokáig tovább folytatta volna az istentiszteleteket. Sőt, még írásai is, valamint korának más hasonló unitárius iratai, bár néhány hatalmas válaszkönyvet kihívtak maguk ellen, végeredményében nem gyakoroltak különösebben nagy hatást Anglia vallásos életére. Mindaz, amit tett, írt és szenvedett, nyom-nélküli feledésbe merült volna, ha Hollandiából nem érkeznek végeszakadatlan sorban szociniánus hatások. Az egyház 1640-ben alkotott kánona, a papság kivételével, mindenkit eltiltott a szociniánus könyvek tartásától és olvasásától, s bár ezt a rendelkezést még a világiaknál sem hajtották végre különösebb szigorral, a papság viszont annál inkább élt az engedelemmel. A behozott szociniánus könyvek nagyjából latin nyelvűek voltak s így csak tudósok számára hozzáférhetőek, hatásuk azonban a papságra oly nagy volt, hogy a XVII. század vége előtt igen sokan közülök s néhányan ép a legbefolyásosabbak, erősen hatásuk alá kerültek egy, vagy más szempontból.

A XVII. század nagyobb részében, továbbá, az érintkezés vallásos téren is igen élénk volt Anglia és Hollandia között. Igen sok angol járt a holland egyetemekre, különösen a nonkonformista lelkészjelöltek közül, kiket a viszonyok távoltartottak az angol egyetemektől, s ezek visszatérésük után részben teljesen szociniánus, részben árminiánus hatást hoztak magukkal, az ész jogát a vallás kutatásában és a türelmesség szellemét azonban mindnyája magáévá tette. Viszont akár szociniánus hittételeket hirdettek, akár csak a kereszténység észsze-

rűbb magyarázatát óhajtották (melyet a szociniánusok hirdettek először), vagy ha csak a vallásos türelmesség mellett szólaltak is fel, — konzervatívabb testvéreik előtt előbb-utóbb gyanúba kerültek, mint szociniánusok s az abban az időben kifejlődött vitatkozásokban a „szociniánus” és az „árminiánus” neveket egy értelemben és felváltva alkalmazták reájuk.

E befolyás hatását a XVII. század angol vallásos egyéniségei legkitűnőbbjein is felfedezhetjük. Tillotson érseket már említettük. Chillingworth, az angol egyház legtehetségesebb vitázója, az értelmet ismerte el a legmagasabb mérő-eszköznek s az áthánáziuszi hitvallást sokáig ellenezte. Baxter Richárd, a legnagyobb non-konformista, csak a tiz-parancsolatot, az úrimát és az apostoli hitvallást tartotta lényegesnek, bár ebben a szociniánusok és a katolikusok is egyetérthettek volna. Cromwell szigorúan megtarttatta a türelmességet s azt általában az independensek is helyeselték. Milton először árminiánus volt, halálakor azonban olyan kéziratot hagyott hátra („On Christian Doctrine”, „A keresztény dogmáról”, melyet csak 1825-ben fedeztek fel és nyomattak ki s melyet aztán később részben az unitáriusok is kinyomattak, mint vallásos fűzetük egyikét), mely azt mutatja, hogy hitben unitáriussá lett. Ugyanez az eset Sir Newton Izsákkal is. Penn (William) Vilmos is eleinte így vélekedett s írt is egy fűzetet a szentháromság Sandy Foundation Shaken (a szentháromság homokra épült alapjai ingadoznak) címmel, s ezért a Tower-be (börtön) is került. A Barátok Társasága (Society of Friends, így nevezik magukat a kvékerek. A fordító.) korai tanításai is mellőzik a szentháromságot. Igaz, hogy ezek közül egyik sem csatlakozott az unitárius egyházhoz, — nem is csatlakozhatott, mert akkor még nem volt unitárius egyház, — hitben, lényegileg és szellemben azonban mindezek többé-kevésbé szociniánusok voltak s orthodoxabb testvéreik is azzal vádolták őket, hogy titokban szociniánusok.

A különböző szociniánus hatások közül talán a legszélesebb fronton a hitnézetekkel szemben tanúsítandó türelmesség elve és a kereszténység elemeinek minél egyszerűbbé és minél kevesebbé való tevésének igyekezete mutatkozott. Ez utóbbi törekvés nemsokára a „latitudinárius” mozgalomban nyert kifejezettebb alakot. Ilyen irányú próbálkozásokat már láttunk Biddle idejében is, Aconzio művének, a „Stratagems of Satan”-nak angol fordításában, hol is az egyház kapuit oly tágra óhajtották nyitni, hogy azon mindenféle hitnézet beléphessen. Az

áthánáziuszi hitvallás azonban, melyet a nyilvános istentisztelet keretében évente 12-szer kellett használniok, állandóan emlékeztette őket a szentháromságra s arra a kötelességükre, hogy azt legtulzóbb és legmerevebb formájában is hinniök kell. Még azok is, akik pedig a szentháromság bizonyos formájában hittek, egyáltalán nem voltak megnyugodva abban, hogy e hitvallás minden állítását el kell fogadniok s annak minden említése vihart kevert fel lelkükben. Még maga az érsek, Tillotson, is azt mondta: „Bárcsak megszabadulhatnánk tőle.”

Ezért sokak által szívesen fogadott mozgalom indult, mely azt sürgette, hogy az egyháztagságot egyszerűbb feltételek elfogadásától tegyék függővé. 1675-ben Croft püspök, igen óvatos formában és neve említése nélkül, kiadta „The Naked Truth” (A meztelen igazság) című könyvét, melyben sürgette, hogy az őskeresztény egyházat kielégítő Apostoli-hitvallást tegyék most is az egyetlen elfogadandó hitvallássá, kimutatta, hogy a részletesebb hitvallások csak kárt okoznak és hogy a Szentírás egyszerű tanításainak követése, az Atyák bölcsészetének elfogadása helyett, sokkal több eredményre vezetne. A könyvet ugyan sokan támadták, de ép oly sokan védelmeztek s tartalmát sokat kommentálták. S végül a Toleration Act (türelmi törvény) 1689-iki meghozása után, mely a disszidentek istentiszteleteit is törvényesítette, a király bizottságot küldött ki, hogy a Book of Common Prayer-t (szertartáskönyv) átdolgozzák. A szabadelvűek befolyása akkoriban igen erős volt s ők azt javasolták, hogy az áthánáziuszi hitvallást hagyják ki belőle, vagy legalább is tegyék tetszéstől függővé s hasonlóképen hagyjanak ki a szertartásból több, véleménykülönbségre okot adó, tételt. A konzervatívok azonban mindezeket a javaslatokat elvetették.¹

Dogmatikai téren a Hollandiából származó szociniánus hatások ennél is nagyobb vitákhoz vezettek. Biddle írásai, amint láttuk, bár életében sokat támadták miatta, halála után minden

¹ Egy századdal később azonban az amerikai episzkopális (püspöki, az angol egyház amerikai formája. A ford.) egyház az angol Prayer Book (szertartáskönyv) átdolgozásánál megvalósította ezeket a javaslatokat s az áthánáziuszi hitvallást is kihagyta liturgiájából. Először a niceai hitvallást is kihagyták, minthogy azonban az angol püspökök nem voltak hajlandók az amerikai püspököket ilyen körülmények között felszentelni, végül is az utóbbit visszavették. Írország episzkopális egyházában az áthánáziuszi hitvallást csak külön engedély alapján lehet használni az istentiszteleteken s ezt nagyon ritkán szokták megkérni.

nagyobb benyomás maguk után hagyása nélkül, kezdtek a feledésbe merülni s a szentháromságról többé nem folyt vita. Még 1685-ben is, amikor Bull György lelkész (a későbbi püspök), akit azzal vádoltak meg, hogy szociniánus, kiadta gondosan kidolgozott „Defence of the Nicene Faith” (a niceai hit védelme) c. védőíratát, abban angol írókra nem hivatkozott, hanem csak a Hollandiából érkező s Angliában nagy hatással fellépő szociniánus íratokat cáfolgatta. Ebben Bull azt akarta bebizonyítani, hogy a niceai hitvallásban kifejezett hitet már az egyházi atyák is vallották, viszont azt kénytelen volt elismerni, hogy ugyanazok Krisztust az Atyának alárendeltnek hitték s pedig ez volt az a főkérdés, melyet a korai szociniánusok is legfőbb pontjukként állítottak. Bull latin nyelven írt s így csak a tanult emberek olvashatták fejtegetéseit. Nemsokára ezután azonban, e kérdés fölött nagy vitatkozás indult az angol egyházban, mely egy, vagy más formában egy egész nemzedéken át tartott s mely sokkal nagyobb rétegekben keltett visszhangot, mint Bull könyve.¹

A Trinitarian Controversy (trinitárius vita), amint általában nevezték, 1687-ben indult meg a már említett „Brief History of the Unitarians or Socinians” (Az unitáriusok, vagy szociniánusok rövid története) megjelenése fölött.² Ez az értekezés az unitáriusokat s azok hitét ismertette az őskeresztény egyháztól kezdve, cáfolgatta azokat a bibliai helyeket, melyeket a trinitáriusok dogmáik bizonyítására fel szoktak hozni s azzal végződött, hogy a szentháromságról unitárius nézetet vallókat nem üldözni, hanem az egyházba inkább, mint testvéreket, befogadni kellene. Ezt az értekezést nemsokára a „Brief Notes on the Creed of St. Athanasius” (Rövid jegyzetek Szent Athanasius hitvallásáról) című követte, mely azt pontról-pontra

¹ Hogy ez a vitatkozás milyen komoly volt, mutatja az a tény, hogy legteljesebb ereje 1687-től 1734-ig tartott, ez idő alatt több, mint 300 külön írat keletkezett, melyet 100 ismert író írt (kik között püspökök és érsekek is voltak), a sok névtelenül megjelent mellett. A főtárgy körülbelül húsz különböző mellékkérdés felé is kiszélesedett, melyek egy-egy írat, vagy valami altétel körül forogtak.

² Firmin és társai az „unitárius” nevet szerették használni, mert, bár őket az orthodoxok általában szociniánusoknak nevezték, s maguk sem tagadták, hogy sok kérdésben megegyeznek azokkal, viszont az összes szociniánus hittételeket nem fogadták el. Az „unitárius” névvel ez időben azokat akarták ők megjelölni, akik a szentháromságban hittek, de olyan értelmezésben, hogy az ne jelentsen három istenben való hitet. Ezt a nevet különben Erdélyből kölcsönözték, Hollandián át s angol nyomtatásban először 1672–73-ban jelent az meg.

végigelemezte, kimutatta ellentmondásait önmagával, a józan ésszel és a Szentírással s azzal végezte, hogy egy keresztény egyháznak sem kellene azt megtartania.

Ezeket az értekezéseket széles körökben olvasták s azok úgy a papság, mint a világiak között nagy vihart támasztottak. A szentháromságot így megtámadtatni látva, most már egyik püspök, vagy (egyházi) doktor a másik után állt elő, hogy azt megvédelmezze. Némelyek az észszerűtlenség és az önmagával való ellentmondás vádjára azzal feleltek, hogy ezt a hit szent titokzatossága alapján tisztelettel (és bírálat nélkül) kell elfogadni, mert minden emberi megértésen felül áll, mire az volt a válasz, hogy ugyanezen az alapon akarták a katolikusok is elfogadtatni azokat a dogmáikat, melyeket a protestánsok, mint helyteleneket, elvetettek. Mások azt akarták bizonyítani, hogy e dogma a Szentírásból alátámasztható, ezt az állításukat azonban az unitáriusok könnyen megcáfolták. Ismét mások e dogma régiségére hivatkoztak s megpróbálták kimutatni, hogy kezdettől fogva ezt tanította a kereszténység, az unitáriusok azonban, míg egyfelől elismerték, hogy a szentháromság bizonyos formája tényleg összeegyeztethető a Szentírással s az illet az egyházi atyák is helyeselték volt, másfelől viszont kimutatták, hogy a szentháromság eme formája távolról sem volt azonos a áthánáziusi hitvallásban kifejtett dogmával. A vita kulcspontra különben akörül forgott, hogy mit jelent a három-személyben-egy-Isten. Amikor az unitáriusok azt vitatták, hogy ez a kifejezés már önmagában is ellentmondó, némelyek azzal válaszoltak, hogy a „személy” szót itt a szószerinti értelemben kell venni s erre az unitáriusok rámutattak, hogy akkor ez három külön istent jelent. Mások viszont azt igyekeztek kimutatni, hogy a „személy” szónak itt különleges értelme van s egyszerűen három különféle módját jelenti ez a létezésnek és a cselekvésnek. Erre azonban hamar jött a válasz, hogy ez a magyarázat a régi szabelliánus eretnekség felújítása s hogy a Krisztus mégis csak többet jelent, mint egyszerűen Isten cselekvési módját. S a vita folyt tovább, az unitáriusok mindig készen állottak, hogy felfedezzék a legkisebb hibát is ellenfeleik logikájában s minden előnyüket szívesen kihasználták. A vita, vagy legalább is annak leghevesebb szakasza, végül is azzal végződött, hogy az egyházi vezetőség olyan magyarázatát fogadta el a szentháromságnak, látszólag, melyet az unitáriusok is nyugodtan elfogadhattak.

A vitát főképp kinyomtatott értekezésekben, beszédekben és könyvekben folytatták. Ha az egyik oldal kihozott egy nyomtatványt, a másik azonnal felelt reá. Az unitáriusok több mint tíz éven át minden hónapban megjelentettek valamit. A legfontosabbat Nye István anglikán lelkész, Firmin egyik barátja, írta.¹ Firmin maga viselte a nyomdai költségeket s a nyomtatványokat nagy számmal osztogatta szét, mert így akarta az unitárius elveket terjeszteni az angol egyházban. A nyomtatványok ritkán viselték magukon a szerző és a kiadó nevét, mert a törvény még mindig szigorúan büntette a szentháromság tagadóit. Mikor Freeke (William) Vilmos „Brief and Clear Confutation of the Doctrine of the Trinity” (a szentháromság dogmájának rövid és világos cáfolata) című művében nyíltan meg merte támadni ezt a dogmát, a parlament 1693-ban kárhoztatta könyvét, a bakó által, mint botránys és elvetemedett fürmedvényt, elégettette s szerzőjét annak visszavonására és 500 font büntetés fizetésére ítélte.

Bár ez a vita a maga idejében az angol egyházban a legnagyobb érdeklődés mellett folyt le, ma már unalmas lenne végigolvasni, sőt akárcsak nagyobb részét is elolvasni a nyomtatványoknak. Csak néhány fontos részletével fogunk hát foglalkozni. Alig indult meg a vita, az egyházi élet központjában, az oxfordi egyetemen, nagy vihart keltett az ott 1690-ben megjelent „The Naked Gospel” (a meztelen [tiszt] evangélium) c. könyv. Bár a szerző neve nem szerepelt a nyomtatványon, hamar köztudomásra jutott, hogy azt Dr. Bury Arthur, az Exeter College rektora írta. A mű azt tartalmazta, hogy a kereszténységre elég a Krisztusban való hit s hogy az ő természetére, vagy a szentháromságra vonatkozó spekulációk (bölcészeti kieszélések. A ford.) nemcsak haszontalanok, de sok kárt is okoznak. Heves vita következett, mely azzal végződött, hogy Dr. Bury könyvét, mint eretnek és szentségtörő iratot, megégették. Ekkor történt, hogy Wallis János oxfordi professzor, aki nagy hírnévre tett szert a matematikában, mint a modern algebra egyik megalapítója, új küzdőtér keresett s figyelmét a teológia legnehezebb kérdései felé fordította. Úgy képzelte, hogy a szentháromságot világossá lehet tenni egy, a geometriából vett, egyszerű hasonlattal. A háromszemélyű egy Istenben való hitet egy kocka három dimenziójához (kiterjedéséhez) hasonlította. A hosszúság, szélesség és magasság a kockánál egymással egyenlő s még sem adnak három kockát, hanem csak egyet. Ha pedig

¹ L. előbb.

a „személy” kifejezés nem tetszik, használják helyette a „három valami” kifejezést. Dr. Wallis ezt az elméletét egyik barátjához írott nyolc levelében fejtette ki. Mindenik levelében azonban az unitáriusok újabb és újabb támadási felületeket fedeztek fel, úgy, hogy a végén Wallis dogmája védelmezése közben az áthánáziusi orthodoxyától Sabellius eretnekségéig hajlott el.

Most a gőgös Dr. Sherlock Vilmos, ki nemsokára Szent Pál székesegyházának lett a főpapja (dean), lépett elő az orthoxia védelmére s 1690-ben megjelent „A Vindication of the Doctrine of the Trinity” (A szentháromság dogmájának igazolása) c. könyvében az unitárius argumentumok szétrombolását, az általuk emlegetett képtelenségek és ellentmondások vádjainak megkerülésével, a nagy titkot a legegyszerűbb ember számára is megérthető, eredeti magyarázat segélyével próbálta meg. Igen önelégülten azt állította, hogy magyarázata a szentháromságot ép oly érthetővé teszi, mint akár az egy Isten eszméje. Azt mondotta ugyanis, hogy az Atya, Fiú és Szentlélek ép oly különböző személyek, mint Péter, Jakab és János. Erre egyik füzet a másik után jelent meg, telve cáfolatokkal. Az unitáriusok felhívták a figyelmet arra, hogy ez a magyarázat nem más, mint tritheizmus (három istenben való hit. A fordító), úgyannyira, hogy az új veszély miatt ellenfeleik megfélekedtek támadásukról. Nehányan az orthodoxok közül megpróbálták ugyan védelmezni Sherlock elméletét, a többiek azonban jobb magyarázatok után néztek.

Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a viták az angol egyház tagjai között folytak s annak békéjét annyira felzavarták, hogy egyik püspök komoly felhívást intézett a vitatkozókhoz, hogy ejtsék el az egész ügyet. Sherlock azonban, abban a hitben, hogy övé a győzelem, nem volt hajlandó elhallgatni, minek következtében nemsokára új oldalról kapott támadást, mely őt veszélyes eretneknek bélyegezte. Dr. South Robert, híres szónok és szellemességéről ismert egyházi férfiú, aki szívből utálta Dr. Sherlock-ot s meg akarta őt alázni, könyvet adott ki „Animadversions upon Dr. Sherlock's Book” (Bírálat Dr. Sherlock könyvéről) címmel, melyben nevetségessé tette a főpap argumentumait s megismételte ellene a tritheizmus vádját. A szentháromságról adott magyarázatában azonban az unitáriusok ép úgy, mint Dr. Sherlock, azonnal felfedezték a szabelliánizmus eretnekségét. Heves vita következett, melynek során egyik füzet

és beszéd a másikat érte, míg végül Oxford egyeteme formálisan elítélte Dr. Sherlock és társai elméletét, mint hamisat, istentelent és eretneket. Dr. Sherlock barátai erre őt cserbenhagyták, ellenfelei pedig kinyomtatták Gentile Valentino életének angol fordítását, kit Bernben tritheizmus miatt végeztek ki, s azt az első oldalon Dr. Sherlock-nak ajánlva, ezzel arra utaltak, hogy ő is hasonló sorsot érdemel. Hogy hasonló botrányoknak elejét vegyék, az érsek a királlyal rendeletet adatott ki, melyben meghagyták a papoknak, hogy a jövőben tartózkodjanak a szentháromság szokatlan magyarázataitól. A vita így végre is lecsendesült, közben azonban világossá lett, hogy az áthánáziuszi hitvallás egyetlen orthodox magyarázata helyett, legalább hat forog a köztudatban, melyek közül egyik sem orthodox s mégis mindeniket olyan emberek állítják, akik továbbra is az egyház magas állásait tölthetik be.

Az eredmény, egészében véve, kedvező volt az egyház unitáriusai számára, mert a szentháromságnak minden olyan magyarázata, mely három istenben való hitet jelentett volna s melyet ők főképp elleneztek, helytelennek bizonyult. Bár nem nagyon szerették azokat a kifejezéseket, melyeket Dr. South használt, nem érezték szükségét, hogy pusztá szavak fölött vitatkozzanak, annál kevésbé, mert úgy érezték, hogy az ő magyarázata szerint a dogmát bizonyos mértékig elfogadhatják. Ennek bizonyosságául Firmin új értekezést adatott ki (1697.) „The Agreement of the Unitarians with the Catholic Church” (Az unitáriusok megegyezése az egyetemes egyházzal) címmel, melyben kimutatta, hogy csaknem minden pontban egyetértenek az angol egyházzal és hogy a köztük felmerült ellentéteket jól oldották meg. Hogy azonban azok az eszmék, melyekért küzdött, el ne tűnjenek ismét, javasolta, hogy az egyházon belül külön unitárius gyülekezetek szerveztessenek, melyek istentiszteleteiken hangsúlyozni tudják az Isten igazi egységét s tagjait megakadályozzák abban, hogy azt ismét helytelenül magyarázzák. Firmin a következő évben meghalt, terve azonban mégis megvalósulhatott, mert néhány évig még hallunk Londonban saját lelkészeik által végzett unitárius istentiszteletekről.

Végül még Dr. Sherlock is visszavonta legnagyobb részét állításainak s olyan elméletet dolgozott ki, melyet az unitáriusok is helyeseltek. Minthogy azonban néhány unitárius továbbra is külön maradt, egy füzet jelent meg, melyben meg akarták győzni őket, hogy most már az egyház szempontjából is elég orthodoxoknak tekintetnek. Egy másik füzetben viszont az orthodox

elveket vallók vitatták, hogy most már az unitáriusokat is részeltetni lehet az úrvacsorában, míg azok ellen, akik továbbra is eretnekeknek akarták őket bélyegezni, egy harmadik füzet jelent meg, állítva, hogy ők ugyanazt hiszik, amit igen sok orthodox, kiknek igazhitűségét senki sem vonja kétségbe, sőt, hogy a Szentírás és az apostoli hitvallás tételeinek szempontjából, mindenkézt ők a legorthodoxabbak.¹ Valójában mindez azt jelentette, hogy belefáradtak a hosszú vitatkozásba s hajlandók voltak félúton megegyezni, hogy békességük legyen. Ez sikerült is nekik, minek folytán beleolvadtak az angol egyházba s többé sem róluk, sem mozgalmukról nem hallunk.

A trinitárius vita dogmatikai kérdés fölött folyt. A vita még javában lángolt, mikor egy könyv jelent meg, mely a szociniánusok befolyását most már az eddigiektől eltérő úton, a vallásos türelmesség hangsúlyozásában mutatta meg. Ez a könyv Locke János „The Reasonableness of Christianity” (A kereszténység észszerűsége) (1695.) c. műve volt. Ez a híres filozófus, bár maga nem olvasott szociniánus könyveket, a szociniánus szellemet magába szívta remonstráns barátaitól, míg Hollandiában élt, s már megírta korszakalkotó „Letters on Toleration” (Levelek a türelmességről) c. művét. Új könyvében azt sürgette, hogy mindenkit, aki Jézus messiásságát elismeri, tekintsenek kereszténynek, tekintet nélkül arra, hogy egyéb kérdésekben miként vélekedik. Erre egész szidalom-áradat indult meg ellene, különösen a disszenterek részéről, akik most már az angol egyháznál sokkal kevésbé voltak szabadelvűek. Nemcsak azzal vádolták Locke-ot, hogy titkos szociniánus, amit Locke tagadott, hanem azt is ráolvasták, hogy az olyan elvek, mint az övé, vallástalanságra vezetnek s az atheizmus számára szolgálnak melegágyul. A könyv tényleg megelőzte korát. Két évvel később hatalmas kötet jelent meg „The Blasphemous Socinian Heresie” (az istenkáromló szociniánus eretnekség) címmel, melyet Gailhard János írt, azzal a céllal, hogy a parlamentet a szociniánusok ellen való kiméletlen fellépésre bírja. Nagy helyesléssel emlegette a skót parlament ilyen irányú törvényét, melynek hatálya folytán Aikenhead Tamást, az alig tizennyolc éves tanulót, a szentháromság tagadása miatt kivégezték (1697.) — ez volt, amint tudjuk, az utolsó eretnek-kivégzés Nagy Britanniában.

¹ A lengyel szociniánusok is ezt állították magukról.

A disszenter lelkészek, most már egészen reakcionáriusokká lévén, ugyanakkor William (Vilmos) királyt is unszolták, hogy tiltsa el az unitáriusokat a nyomdák igénybevevésétől, a képviselőház viszont sürgette, hogy minden kiadványukat koboztassa el s a szerzőket és a kiadókat sújtsa pénzbüntetéssel. Ezek eredményeképpen 1698-ban megjelent a Blasphemy Act (istenkáromlási törvény), mely, többek között, a szentháromság tagadóit eltiltotta a közhivatalok viselésétől, ismétlődés esetén pedig elvette polgár-jogaikat s három évi börtönbüntetéssel sújtotta őket. A törvény eme szakaszát csak 1813-ban hatálytalanították.

Az unitáriusok, kiket nyugtalanított annak a szentháromsági dogmának a helyes értelmezése, melyet alá kellett írniok, most helyet kaptak az egyházban s azután kevés zavartatásban volt részük. Az áthánáziuszi hitvallás azonban nem semmisült meg s ezzel együtt járt az annak nyilvános istentiszteleti használata feletti kétely is. Ilyenformán néhány év múlva új kérdés merült fel, még pedig az, hogy vajjon Krisztus egyenlő-e, és miképen az, Istennel. Így keletkezett az ú. n. „áriánus mozgalom”. A mozgalom két anglikán lelkész, Whiston Vilmos és Clarke Sámuel könyvei nyomán indult meg. Whiston Sir Newton Izsák utóda volt a cambridge-i egyetem matematikai tanzékén.¹ Nagy tudású, őszinte s talán túlságosan is szókimondó ember volt, feje azonban különönc eszmékkel volt tele. Mint lelkész, igen érdeklődött a teológiai kérdések iránt. Clarke egyik célzásán elgondolkozva, az áthánáziuszi hitvallás eredetét kezdte tanulmányozni s 1708 körül kiérlelődött meggyőződése az egyházi atyákat illetően, hogy azok semi-áriánusok voltak s hogy neki követni kell őket. Azt tartotta, hogy, bár Krisztus isten volt, s a világ teremtése előtt is létezett, imádni csak az Atyát szabad. Hozzálátott hát, hogy az egyházban visszaállítsa az őskereszténység hitét és gyakorlatait. Két éven át írásai és beszédei útján széleskörű propagandát folytatott nézetei mellett. A szertartásokból kihagyta azokat az elemeket, melyek hitével ellenkeztek s javasolta, hogy a Prayer Book-ot (az egyházszertartás-könyvét) tisztítsák meg az áthánáziuszi kifejezések-

¹ Newton már életében (1690) kétségbevonta a szentháromságot bizonyító két legerősebb bibliai rész tekintélyét, minthogy azonban nem akart belevonatni a vitába, életében nem engedte meg, hogy erre vonatkozó nézeteit kinyomtassák. Whiston-ra ma már főként Josephus lefordítása miatt emlékszünk.

től. Mindez, persze, nagy ellenzést váltott ki s az egyetem, mely nem akarta megismételni Oxford néhány évvel ezelőtti szomorú tapasztalatait, nyomban megfosztotta állásától. (1710). Whiston végül is elhagyta egyházát és az általános-baptistákhoz csatlakozott, de hosszú élete végéig nem szünt meg elveit propagálni s hinni, hogy a különböző felekezetekből az őskereszténység visszaállítására alakítandó gyülekezetek végül is győzni fognak.

Whistont különöségei s korai kiűzetése az egyházból megakadályozta abban, hogy oly hatást gyakoroljon korára, amilyent képességei és lelkesége révén egyébként feltétlenül gyakorolt volna s így az áriánus mozgalom vezetése Dr. Clarke-ra maradt. Korának legtekintélyesebb teológusa volt már ebben az időben s általában csak így emlegették: „a nagy Dr. Clarke”. Mindenki bizonyosra vette, hogy a legfényesebb életpálya várakozik rá az angol egyházban s hogy idővel ő lesz majd az érsek is. Dr. Clarke azonban egy alkalommal már célzott arra Whiston előtt, hogy a korai egyházi atyák nem voltak Athanasius nézetein, Whiston kiűzetése után pedig hozzálátott, hogy e tárgy megismerése végett is alaposan áttanulmányozza a Bibliát. 1712-ben könyvet adott ki kutatásai eredményéről „The Scripture Doctrine of the Trinity” (A szentháromság dogmája a Szentírásban) címmel, melyben az Új-testamentum minden, a szentháromságra vonatkozatható versét, összesen valami 1250-et, összehozta s osztályozta. Ezekből megállapította, hogy a Szentírás tanításai szerint az Atya egyedül a legfőbb isten, kit imádni kell; Krisztus alá van rendelve az Istennek s legfeljebb, mint közvetítőt lehet őt imádni. Együttal azt is indítványozta, hogy a szertartás-könyvet ennek megfelelően dolgozzák át.¹ Persze, valami tíz ellenfél ugrott azonnal talpra s értekezéseket és könyveket írtak ellene. Bár határozottan megtagadta Arius nézeteit, mégis azzal vádolták, hogy áriánizmust tanít.² Nagy lárma keletkezett az egyház-

¹ Később ő maga ki is dolgozta a szertartáskönyv eme revízióját, melyet azután a század végén Lindsey unitárius egyházközsége Londonban s a King's Chapel Boston-ban magáévá is tett, amint látni fogjuk.

² Whiston, Clarke és koruk többi szabadelvű teológusainak ú. n. ariánizmusa több fontos pontban különbözött a negyedik századétól s főképp abban, hogy ők Krisztust nem tekintették *teremtett* lénynek. A teológiai vitákban azonban az volt a szóka, hogy a támadott felet, ha csak tehették, valamelyik már kárhoztatott eretnekséggel azonosították, hogy így rossz hangulatot keltsenek már eleve az olvasóban ellene. Ma például (1925) a politikai vitákban hasonló céllal szokták adományozni a „bolsevik” nevet.

ban, s az ügy végül is az egyházi hatóságok elé került. Clarke kissé engedett álláspontjából s valami visszavonás-félét is tett, úgy, hogy további lépések nem is következtek ellene, de élete fogytáig fölötte lebegett a gyanú és a rosszalás fellege.

Ennek ellenére Dr. Clarke könyve mély hatást gyakorolt a papság egy részének lelkére. Ráébredtek arra a tényre, hogy valahányszor alá kellett írniok a Hittételek-et (felszentelésük és magasabb állásba való lépésük alkalmával), olyan dolgot írnak alá, melyet nem egészen hisznek s hogy valahányszor istentiszteletet végeznek, a szertartáskönyv (Prayer Book) oly kifejezéseit használják, melyeket most már nem tarthatnak igazaknak. Ezért néhányan, köztük Dr. Clarke is, visszaútasítottak minden olyan emelkedést, mely aláírással járt volna, mások viszont, püspökeik egyetértését több-kevesebb mértékben érezve, változtatásokat eszközöltek a szertartás szavain s ezért semmi bántódásban nem részesültek, bár e tettük a törvény és saját esküjük lényegével is ellenkezett. Clarke maga azt írta könyvében, hogy az ilyen formaságoknak eleget lehet tenni, ha *valamilyen értelemben* azokat a Szentírással összhangba tudják hozni. Más szavakkal, mindenki olyan értelmezést adhatott ezeknek a formaságoknak, amelyet akart. Sokan elfogadták ezt a nézetet s aláírásaikat benső fenntartásokkal intézték el, helyesnek tartva ezt az eljárást, úgyannyira, hogy mind máig sok példa akad annak ismétlése terén.

Az áthánáziuszi hitvallás most már mindenfelé általános beszéd-tárgy volt s az ú. n. „áriánus aláírás“ felett nagy viták folytak, melyek során Dr. Waterland igen helyesen azzal érvelt Dr. Clarke-kal és társaival szemben, hogy amikor valaki aláírja a Hittételeket, erkölcsileg köteleztetik, hogy azoknak ne adjon más értelmet, mint amit az egyház tulajdonít e szavaknak, valamint, hogy a szentháromság oly fontos dogma, hogy azt amolyan tág értelmezésben nem szabad kezelni. Ennél azonban sokkal nagyobb veszedelem kezdte akkoriban fenyegetni az egyházat, még pedig nemcsak egy hittételen keresztül, hanem magát a keresztény vallás alapját támadva meg. A dogmatikai kérdések feletti vita másodrendű fontosságúvá vált a „deizmus“ veszedelmével szemben, úgy, hogy a következő félszázad alatt alig is hallunk az előbbiről. Így az angol egyház hittételeinek megreformálására irányuló második kísérlet, hogy azokat a Biblia alapjaira helyezték vissza, nem járt

sikerrel s a második alkalommal próbálkozók is kényelmesen elhallgattak, örvendve, hogy békében maradhatnak. Nemsokára látni fogjuk (a XXXI. fejezetben), hogyan kerültek ezek a kérdések ismét felszínre Lindsey Theophilus idejében s hogyan vezettek azok az első maradandó unitárius egyházközség megszervezéséhez Angliában. Időközben a színen az angol egyház helyett a disszenter egyházak jelennek meg, melyek között Dr. Clarke könyve szélesebb és maradandóbb hatást keltett.

XXX. FEJEZET.

Az unitarizmus terjedése a disszenter egyházak között: az áriánus mozgalom.

(1703—1750).

A szentháromság feletti ama viták, melyeket az előbbi fejezetben leírtunk, teljesen az angol egyházban (Church of England) folytak le. Mikor azonban e viták már éppen kezdtek végleg elcsendesülni az angol egyházban, azokhoz hasonló megmozdulások ütötték fel fejüket a disszenter egyházakban.

Amint már egyik korábbi fejezetünkben röviden ismertettük, Erzsébet királyné ideje óta mind többen és többen érezték, hogy az egyház megreformálását még nem hajtották eléggé végre, minthogy pedig nem fogadták el az alap-egyház (az angol egyház) előírt formáit és szertartásait, non-konformistáknak (nem alkalmazkodóknak) nevezték őket. Némelyek ezek közül már 1616-ban kiváltak az angol egyházból s az „independensek” (függetlenek) nevet kapták. Mások, az egyház puritán ágát alkotva, végül is, mint „presbitériánusok” lettek ismertté. A „Commonwealth” (a köztársaság, Cromwell kormányzata) alatt a non-konformisták többségben voltak s a kormányzatot is kezükben tartották, mikor azonban II. Károly alatt a püspöki egyházat visszaállították, 1662-ben megjelent egy „egyöntetűségi törvény” (Act of Uniformity), mely az angol egyház szertartásaitól különböző minden más istentiszteletet betiltott.

Mindazok a lelkészek, akik ennek a törvénynek nem vetették alá magukat, szószékeiket és megélhetésüket elvesztették. Valóban drámai elhatározásra kényszerítették őket. Ellenkezés

esetén javaik, otthonuk elvesztését, pénzbüntetést, börtönt, sőt halált is kellett szenvedniök. A non-konformisták nem a dogmák ellen tiltakoztak, hanem az előirt formaságok ellen, melyeket ők katolikus babonáskodásnak tartottak, valamint az ellen, hogy őket a püspökök újra felszenteljék. A fenti büntetések szem előtt tartása mellett alig lehetett mást tenni, mint „alkalmazkodni“ a törvényhez. (To conform = alkalmazkodni, alávetni magát). Mégis valami 2500 lelkész megtagadta az alkalmazkodást s ép Anglia legtehetségesebb, legtanultabb s legistenfélőbb életet élő lelkészei, kik nagy fájdalommal szívükben örökre elhagyták az angol egyházat. „Élni is kell“, mondták a gyávák, akik féltek a szegénységtől s ingadozni kezdtek. „Meg is kell halni“, válaszolták azok, akik arra a pillanatra gondoltak, mikor Isten előtt számot fognak majd adni lelkiismeretükről, s a „non-konformista lelkiismeret“ ettől kezdve Anglia erkölcsi életének szilárd pontját jelentette. Az Act of Uniformity-t újabbak és még szigorúbbak követték,¹ melyek megakadályozták, hogy non-konformisták városi, vagy állami hivatalokat kaphassanak, megtiltották lelkészeiknek, hogy istentiszteleteket tartssanak s hogy öt mérföldnyire csak meg is közelítsék régi egyházközségeiket. E törvények következtében 60.000 ember szenvedett valamilyen büntetést az alatt a huszonhét év alatt, míg az Act of Uniformity érvényben volt ellenük, mintegy 2.000.000 font értékű ingatlant vettek el tőlük s közel 8000-en haltak meg börtönben. Mindezek ellenére a non-konformisták száma inkább nőtt, mint apadt s tekintélyük még az egyházi hatóságok előtt is elvitathatlanná vált. Ezek közül a lelkiismeretükre hallgató, hősie non-konformisták közül kerültek ki Anglia első unitárius egyházközségei.

Mikor, a forradalom után, Vilmos és Mary kerültek a trónra (1688), egyik legelső cselekedetük a Toleration Act (türelmi törvény) kiadása volt 1689-ben, mely a disszenterek (ahogyan újabban a non-konformistákat nevezték) istentiszteleteit törvényesen megengedte. Ugyanakkor kísérlet történt arra is, hogy az egyház formaságait úgy szabályozzák, hogy azokat mindenki elfogadhassa s így Anglia olyan széleskörű egyházzal rendelkezzen, mely minden protestánst magában foglal. A „high-churchmen“ (a „magas egyház“, az angol egyház azon

¹ Így a Corporation Act (testületi törvény), a Test Act (vizsgálati törvény), a Conventicle Act (gyülekezési törvény) és a Five Mile Act (öt mérföldes törvény).

férfiainak ideálja volt, akik legközelebb állottak a katolikus hagyományokhoz. A ford.) azonban hevesen elleneztek ezt a „megalkuvás“-t s maguk a disszenterek sem kaptak a terven túlmohón. A terv tehát megbukott s ettől kezdve az angol egyházi élet két nagy táborra oszlott. A Toleration Act védelme alatt a disszenter egyházközségek növekedtek és szaporodtak, a csaknem egy nemzedéken át tartó üldözések csak annál jobban megedzették és összekovácsolták őket. Mindenfelé imaházakat építettek (a „meeting-house“ és a „church“ igen sokszor csak elnevezési különbséget jelentett s jelent ma is, mert építézetileg a „meeting-house“ is igen szép templomokat jelentett legtöbbször. A ford.) s istentiszteleteiket most már nyilvánosan tartották, híveik száma pedig a század végéig hét millióra emelkedett. Ilyenformán mihamar a királyság legnépesebb és leggazdagabb gyülekezeteivé váltak.

A disszenterek három különböző felekezethez tartoztak: a presbitériánusokhoz és az independensekhez, kikről már hallottunk, és a baptistákhoz, akik a korábbi anabaptisták utódai voltak. Ezek mellett megszületett a kvékerek (Quakers) felekezete is, akik elkülönülten éltek a többiektől s akiket a többiek szívből gyűlöltek. Mindezek közül a presbitériánusok voltak a legerősebbek s a disszenterek mintegy kétharmada hozzájuk tartozott. Lassanként mindinkább türelmesekké váltak s kálvinizmusukból hiányzottak az élesebb megkülönböztető jegyek. Az independensek általában szigorúbb elveket vallottak s szűkebb-látókörűek voltak. Mégis e két szervezet meglehetősen hasonlított egymáshoz s a különbség köztük főképp csak nevükben látszott. Egyikük sem volt azonban olyan szélesen befogadó szellemű, mint az angol egyház, viszont a baptisták mindhármukat felülmúlták szabadelvűség dolgában.

Egy ideig remény volt rá, hogy a különböző disszenter felekezetek egyesülnek az angol egyházzal szemben. 1690-ben nyolcvan presbitériánus és independens lelkész Londonban el is készített egy együttműködési tervet, melyhez néhány évvel később a baptisták is csatlakoztak. „United Protestant Dissenters“ (egyesült protestáns disszenterek) néven tényleg meg is indult az együttműködés, de nem sokáig tartott. Dogmatikai viták keletkeztek köztük s négy éven belül mindenik ismét különváltan folytatta működését. A főkülönbség köztük a túlzó és a mérsékelt kálvinizmus kérdése volt. A szentháromság kérdésében egyelőre mindnyájan az orthodox álláspontot követték, bár kezdett

már láthatóvá lenni, hogy a presbitériánusok a szabadelvűség felé hajlanak. A háttér illetően való megrajzolása után azonban most már rátérhetünk történetünk folytatására.

Az első szentháromság-tagadó lelkész a disszenterek közt, aki nagyobb figyelmet keltett, Emlyn Tamás volt. A Biddle halála utáni évben született s bár szülei tagjai voltak az angol egyháznak, a puritán párttal rokonszenvezve, fiúkat egyik disszenter akadémián képeztették lelkésznek. Minthogy lelkiismerete tiltotta az alap-egyház kívánta előírások elfogadását, néhány év múlva Lowestoft-ban egy kicsiny presbitériánus gyülekezet lelkésze lett. Barátságot kötött egy közelben paposkodó kongregacionálista lelkésszel s minthogy a „trinitárius vita“ akkoriban még javában folyt, együtt olvasgatták Sherlock „Vindication“ c. művét. Az eredmény az lett, hogy Emlyn áriánus, barátja pedig szociniánus elveket kezdett vallani. Nemsokára ezután Emlynt társlelkésznek hívták meg Dublin-be az egyik nagy presbitériánus egyházközségbe, hol tizenegy évig munkálkodott nagy sikerrel. Néha kissé kényelmetlenül érezte magát, mikor dogmatikai kérdésekre fordult a szó, nézeteit azonban magában tartotta s gyakorlati tárgyokról prédikált csupán. Gyülekezetének egyik tagja azonban észrevette, hogy Emlyn sohasem prédikál a szentháromságról s eretnekséget kezdett nála gyanítani. Egy alkalommal nyíltan meg is kérdezte őt hite felől s Emlyn nyílt és becsületes választ adott, kijelentve, hogy kész lemondani állásáról, ha úgy kívánják. Az ügy a gyülekezet elé került, mely a város lelkészeit megbeszélésre hívta össze. A lelkészek azt ajánlották, hogy Emlyn vonuljon vissza egy időre.

Az egyház nem fogadta el Emlyn lemondását, hanem szabadságot adott neki, mire ő Londonba ment. Távolléte alatt a többi szószékről hevesen támadták, s visszajövedele után úgy érezte, hogy meg kell védenie nézeteit, mire kiadta „An Humble Inquiry into the Scripture-account of Jesus-Christ“ (Szerény kutatás Jézus-Krisztus szentírásbeli adatai közt) című művét 1702-ben.¹ Álláspontja igen hasonló volt a Clarke-éhoz: Isten a legfőbb, Krisztus mellette csak alárendelt isten, ki csak másodrendű imádásra méltó.²

¹ Ezt a könyvet Bostonban 1756-ban újra kiadták. Ez volt az egyetlen európai szerzőtől származó unitárius mű, melyet az unitarizmus keletkezése előtt ott újra kiadtak.

² Magát „igazi biblikus trinitárius“-nak mondotta, de elfogadta az unitárius.

Emlyn vissza akart térni Angliába, mielőtt azonban ezt megtehetette volna, egyik túlbuzgó baptista diakónus feljelentésére pörbe fogták „Krisztus elleni botrányos, szemtelen kijelentések” miatt, melyeket könyvében követett el. Perét igazságtalan és méltánytalan körülmények között folytatták le s el is ítélték 1703-ban. Minthogy vonakodott nézeteit visszavonni, egy évi elzárásra és 1000 font pénzbüntetésre ítélték s figyelmeztették: szerencséje, hogy nem Spanyolországban került bíróság elé, mert ott verpadra került volna. A túl magas pénzbüntetést nem tudva kifizetni, több mint két évig börtönben sínylődött, barátai cserben hagyták s mindössze egy lelkész társa látogatta meg. Idejét azonban írással s vasárnaponként rabtársainak való prédikálással töltötte. A pénzbüntetést végül is 70 fontra mérsékelték s még 20 fontot kellett fizetnie Armagh püspökének a törvény rendelkezései szerint.

1705-ben kiszabadult s Londonba ment, hol azután életének hátralevő részét töltötte. Disszenterek közül gyülekezetet szervezett maga köré s a Cutler's Hall-ban sok éven át ingyen prédikált nekik. Nehány orthodox bepanaszolta ugyan Emlynt és sürgette, hogy állítsák ismét bíróság elé, de semmi sem történt s végül gyülekezete lassanként széteszlott. Ő maga nagy rokonszenvvel találkozott Londonban úgy az angol egyház, mint a disszenterek részéről, mert csak azt nézték benne, hogy lelkiismerete és hite miatt többet szenvedett már életében, mint közülök bárki. Whiston és Clarke barátjukul fogadták s ő az áriánus mozgalom kezdete óta bensőséges viszonyt tartott fenn velük. Két baptista lelkész kivételével azonban senki sem volt olyan bátor, hogy meg merte volna hívni szószékére prédikálni. Tollával viszont annál élénkebb szerepet vitt a szentháromság fölött még mindig dúló vitákban, s írásai a disszenterek között nagy érdeklődést keltettek e tárgy iránt, sőt Whistont és Clarke-ot is megelőzően, előkészítették a talajt a nem-sokára meginduló áriánus vita számára. Még többet ért el azonban a vallásos türelmesség előbbrevitelének terén, mert, pártállás nélkül, minden keresztényiesen gondolkodó ember számára visszatetsző volt az a mód, ahogyan perét lefolytatták. Ő volt különben az

nevet abban az értelemben, ahogyan azt akkor használták s írt egy művet is ezzel a címmel: „A Vindication of the Worship of the Lord Jesus Christ on Unitarian Principles” (az Úr Jézus Krisztus imadásának igazolása unitárius alapon) 1706-ban. Valójában áriánus volt a Whiston, Clarke s követőik értelmezése szerint.

utolsó disszenter, aki „istenkáromlásért“ börtönbüntetést szenvedett e törvény rendelkezései szerint. Az idő egyébként is meghozta az igazságot. Huszonöt évvel Emlyn kiszabadulása után, régi dublin-i gyülekezete, mely az ő eltávozása óta számban igen lecsökkent, olyan lelkészt választott, aki erősen a valóságos szabadság mellett állott s aki később, Irország északi részén, az áriánus mozgalom egyik vezetője lett, egy félszázad múlva maga a dublini gyülekezet is áriánussá lett s végül is teljesen az unitárius mozgalomhoz csatlakozott.

A szentháromságról, az angol egyházban folyó, vitatkozás kevés hatást tett a disszenterek közt s alig egy-kettejük vett abban részt, mert az áthánáziuszi hitvallást, mely ezt a tárgyat oly kényessé tette az angol egyház számára, a disszenterek nem használták. Az a kérdés azonban, hogy vajjon Krisztus isten volt-e és miképen volt az, valamint, hogy milyen imádás illette meg, annál mélyebben érdekelte őket. Ez volt Emlyn problémája is, legkiélezettebben azonban mégis Whiston és Clarke írásai állították azt a disszenterek szemei elé s az ú. n. áriánus mozgalom, melyet ők indítottak meg, sokkal kisebb hatást ért el a saját (Church of England) egyházukban, mint a disszenterek között, kik Clarke-ot széles körökben olvasták. Ezért tehát az ő köreikből indult ki az a legközelebbi nagy lépés az unitarizmus felé, melyet most látni fogunk.

E mozgalom vezetői azok közül a lelkészek közül kerültek ki, akik a lelkészképzőben már szabadelvűekké lettek. Ezek nem látogathatták az angol egyetemeket, mert ahhoz vagy az angol egyház tagjaivá kellett volna lenniök, vagy alá kellett volna írniok a Hittételek-et. Ezért igen sokan Hollandiában járták az egyetemeket s itt természetesen a szociniánus gondolatoktól áthatott tanárok és tanulótársak hatása alá kerültek. Mások angliai disszenter akadémiákat látogattak. 1662 után, ugyanis, az egyházközségeikből kitiltott non-konformista lelkészek közül sokan tanítani kezdtek s az így keletkezett akadémiák az általános tárgyakban majdnem egyenlő, a teológiai és biblikus tárgyakban pedig épen magasabb szinten is állottak az egyetemeknél, melyek ép akkoriban elég gyengék voltak. Az akadémiák különösen a Szentírás szabad kutatását s az ész használatát hirdették és gyakorolták, míg a hitvallásokkal kevesebbet törődtek. Nem csoda hát, hogy legtöbbjük az áriánizmus melegágyává lett.

Emlyn írországi esete mellett más helyeken is akadtak áriánus megnyilatkozások s a gyanú jogosult volt, hogy az áriánizmus titokban mindenfelé egyre jobban terjed. Mint komoly veszély, Exeterben jelentkezett. Itt a disszenterek már több idő óta erősek voltak, több presbitériánus gyülekezetük működött egy közös bizottság vezetése alatt. A négy lelkész közül három szabadelvű volt. A legidősebb lelkész akadémiát vezetett s minthogy tanulmányait ő is Hollandiában végezte, érthető, hogy infézete eretnekség melegágyává lett s egyik tanulója titokban Whiston-nal levelezett. Egy másik lelkész, Peirce (James) Jakab, aki szintén Hollandiában tanult, s mint a disszenterek védője nagy hírre tett szert, Whiston régi barátai közé tartozott s Exeterben való letelepülése előtt elfogadta Clarke nézetét a szentháromságról. Mint Emlyn, ő is magában tartotta nézeteit s csak gyakorlati kérdésekről prédikált. Miután Peirce már néhány éve prédikált Exeterben, kósza hír kezdett keringeni, hogy ő és még néhányan nem a szentháromság orthodox értelmét hiszik, mire felhívták, hogy nyilvánítsa ki hitét e tárgyról. Bár tiltakozott az áriánizmus vádja ellen, hitvallását az Exeteri Lelkész-Egylet nem tartotta kielégítőnek. Erre heves vita indult meg. Kísérlet történt, hogy a szentháromság orthodox értelmezéséről aláírást vegyenek be a lelkészekről, Peirce és mások azonban tiltakoztak ez ellen, hangoztatva, hogy a lelkészeknek nincs joguk mások magánügyeibe beavatkozni. Minthogy nem tudták, mitévők legyenek, a Lelkész-Egylet végül is a londoni disszenter lelkészekhez fordult tanácsért, amint azt nemsokára mi is látni fogjuk, időközben azonban a bizottság kizárta Peirce-t és lelkésztársát templomaikból s nem engedte őket tovább prédikálni. Hasonló lépések történtek a környék több más templomában is.

A két kizárt lelkész erre új egyházközséget szervezett magának,¹ nagyszámú hívővel s nemsokára imaházat (templomot) is építettek maguknak. Peirce az események hatása alatt gyengélkedni kezdett s néhány év múlva meg is halt,² egyházközsége azonban tovább folytatta működését. Így ügye, minden várakozás ellenére, csak nyert azzal, ami történt. Egy nemze-

¹ Ezt az 1719-ben szervezett egyházközséget nevezhetjük a legrégebbi olyan antitrinitárius egyházközségnek Angliában, mely mind a mai napig megmaradt.

² Utódjául Emlynt hívták meg, ő azonban már túl beteges volt ahhoz, hogy elfogadhassa a meghívást.

dék mulva abba a szószerkezetbe, ahonnan Peirce-t kizárták volt, ismert áriánus került lelkésznek, utána egy nyílt unitárius, 1810-ben pedig a gyülekezet egyesült Peirce új egyházközségével. Devonshire több egyházközsége követte ezt a mozgalmat s, a XVIII. század vége előtt jóval, az unitárizmus már annyira fejlődött közöttük, hogy még az áriánusokat is kezdték lenézni, mint bálványimádókat, Krisztus imádása miatt.

Ami eddig Anglia eme nyugati részén történt, megismétlődött Anglia többi részében is, Wales-ben és Írországban is, a XVIII. század közepén. Az Exeter-i vita ösztönzőleg hatott mindenfelé. Mikor az Exeteri Lelkész Egylet a három disszenter felekezet londoni lelkészeihez fordult tanácsért, azok 1719-ben a Salter's Hall-ban¹ összejövetelt tartottak, melyen mintegy 150-en vettek részt. A kérdés az volt, hogy vajjon az áriánus nézeteket valló lelkésztársaikat kizárhatják-e maguk közül. E főkérdés iránt az egyetértés általánosnak látszott, mikor azonban az egyik konzervatív lelkész azt indítványozta, hogy a szavazás előtt a jelenlevők igazolják igaz-hitűségüket azáltal, hogy aláírják a szentháromság orthodox értelmezését, ellenkezés támadt. Kétségtelenül, Emlyn és Clarke hatása alatt némelyek már ingadozni kezdtek az orthodox értelmezést illetően, mások viszont nem érezték magukat teljesen sziklaszilárdnak a jövőt illetően. Tény, hogy a javaslatot a nagy többség le-szavazta.

A kérdés felett támadt vita szakadékokat idézett elő a disszenterek haladó és maradi ágai között, nem annyira magát a dogmát, mint inkább a vallásos szabadság elvét illetően. A Salter's Hall-ban a főbb presbitériánusok az aláírás ellen, az independensek pedig mellette voltak, míg a baptisták körülbelül egyenlő arányban osztoztak meg e kettő között, bár mindhárom felekezetben orthodoxok és áriánusok is különböző oldalakra állottak. Ettől az időtől kezdve egy nemzedéken át a disszenterek legégetőbb kérdése az Exeterből kiindult dilemma volt: aláírni, vagy alá nem írni a hitvallásokat. A vita heves

¹ A Toleration Act megjelenése után, egész sereg disszenter gyülekezet, ahelyett, hogy új imaházakat épített volna Londonban, a régi céhek gyönyörű termeit (hall) használta, melyeknek tagjai csaknem mind a disszenterek közül kerültek ki. Salter's Hall ezek egyike volt s a presbitériánusok használták. Ezt a gyülekezetet gyakran Salter's Hall-zsinatnak nevezik, ez azonban nem volt igazi zsinat, mert semmiféle egyházi szervezetet nem képviselt, s nem volt hatalma sem gyülekezetek, sem lelkészek felett.

volt és sokáig tartott, az eredmény azonban az lett, hogy az aláírást sürgetők orthodoxok maradtak s vagy az angol egyháznak vetették magukat alá, vagy az independensekhez csatlakoztak, az aláírást nem óhajtók pedig mind a három felekezetből a presbitériánusok felé közeledtek s mind szabadelvűebbeké lettek.

A hitvallások aláírását kiküszöbölve, most már a presbitériánus lelkészeket kevés megkötöttség terhelte. A dogmai változtatások most már gyorsan mentek s a gyülekezetek követték lelkészeiket. A Szentírásban nem található dogmákat eleinte csak figyelmen kívül hagyták, nemsokára azonban meg is tagadták és elfelejtették. A Westminster Catechism kimaradt a használatból. A század közepe táján az áriánus elvek mind gyorsabban és szélesebb körben kezdtek terjedni, ezek viszont unitárius nézetekhez vezettek. Két nemzedéknél rövidebb idő alatt mindazok az egyházközségek, amelyek még megtartották a presbitériánus nevet, elhagyták a szentháromság hitét s ezek közül kerültek ki mindazok a régebbi egyházközségek, melyek a XIX. században az angol unitárius mozgalomban szervezkedtek. A XVIII. század második felében ezek a szabadelvű presbitériánus gyülekezetek messze felülmúlták a többi disszenter szervezeteket lelkészeik tudományát, képességét, tagjaik műveltségét, vagyonosságát és társadalmi befolyását, valamint a közélet terén végzett munkájukat illetőleg. Szervezetük azonban nem volt eléggé alapos s kevés növekedést tudtak kimutatni, akár a hívek számát, akár erejüket nézzük is.

A presbitériánusok között megindult mozgalomhoz hasonlóval találkozunk az „általános baptisták” között is.¹ Peirce exeteri esete előtt egy nemzedékkal már kísérlet történt, melyet többször megismételtek, hogy az egyik lelkészt, aki többé-kevésbé unitárius nézeteket vallott, kizárják a baptista egyházból. Bár az „Assembly” (olyan főtanács-féle) helytelenítette nézeteit, a baptisták nem voltak hajlandók őt kizárni maguk közül s ezzel hitszabadságot deklaráltak. Az orthodox kisebbség erre egy időre különvált, a felekezet maga azonban egyre szabadabb elvűvé lett a hit kérdéseit illetőleg s legtöbb egyház-

¹ A baptisták, akik Angliában már a XVII. század elején szervezett felekezetbe tömörültek, 1633-ban két táborra különültek: a „partikuláris baptisták”-ra, akik kevesebben voltak s szigorú kálvinizmust követtek, és az „általános (vagy egyetemes) baptisták”-ra, akik számosabban, szabadabb szelleműek s dogmai tekintetben is haladók lettek.

községük, ép mint a presbitériánusok s néhány szabadelvű independens gyülekezet, később csatlakozott az unitárius mozgalomhoz.

A Salter's Hall-ban megindult vita hamar eljutott Wales és Irország presbitériánusaihoz. Wales-ben a kálvinizmus már a XVIII. század elején haldokolni kezdett s először az ármínianizmusnak, majd áriánus nézeteknek adott helyet. Ez utóbbit, ép mint Angliában, itt is egy disszenter akadémia (Carmarthen-ben) indította meg, melyet most főkép londoni presbitériánus alapokból tartottak fenn. A század közepe előtt sok tanuló, kétségtelenül Emlyn és Clarke írásainak hatása alatt, áriánussá lett s ettől kezdve nézeteik gyorsan terjedtek. Ép mint Angliában, itt is a legtöbb presbitériánus s több általánosbaptista gyülekezet elhagyta a szentháromság hitét, mikor pedig az áriánizmust az unitarizmus váltotta fel, sok új gyülekezet is keletkezett e hitben. Cardiganshire-ben oly sokan voltak, hogy az orthodoxok, haragjukban, „fekete folt”-nak nevezték azt a vidéket. Ma a welsh (a Wales-ben lakók) unitárius gyülekezetek száma harminc és negyven között van.

Skóciában már az egyetemeken is érezhető volt a szabadelvű szellem s onnan Irországba terjedt az, mert sok ir ifjú tanult itt s készült a lelkészi pályára. Ennek ellenére s bár a század vége felé szórványos kísérletekkel itt is találkozunk, az unitarizmus semmiféle formája sem tudott maradandó gyökereket verni egész a XIX. század első feléig.

Irország északi részén a presbitériánizmus a skót eredetű lakósok között terjedt el, legelőször 1642-ben, s a hitvallások aláírását itt sohasem kivánták. Emlyn pere után azonban, mi alatt az még börtönben volt, hogy nézeteinek terjedését Irországban megakadályozzák, 1705-ben nagy ellenzés dacára is kimondták, hogy minden lelkész — felszentelése előtt — írja alá a westminster-i hitvallást.¹ Abernethy János lelkész, aki ép akkor útasította vissza az Emlyn helyére való meghívást Dublinbe, most Antrimban telepedett le s lelkészekből hamarosan kis társaságot gyűjtött maga köré. Több évi tanácskozás után végül is megállapodtak, hogy nyíltan is ellenezni fogják az aláírást. Az erre következő és hat-hét évig tartó vitatkozás során „New Lights” (új világosságok, új lángok) néven emlegették őket s ez

¹ A következő évben Kálvin egykori egyházközsége, Genfben, ennek ép az ellenkezőjét cselekedte: eltörölte az aláíráskényszert.

a név rajta is maradt az ír és skót szabadelvűeken egy századon át.¹ A szakadás köztük és az orthodoxok között olyan mély lett, hogy 1725-ben a zsinat őket „Antrim-i presbitérium” néven különválasztotta, a következő évben pedig az egész zsinatról kizárta. A zsinaton e kérdésben a lelkészek körülbelül egyenlő arányban megoszlottak, a vezetők azonban (elders) konzervatívabbak voltak és eldöntötték a vitát. Jogos volt a gyanú, hogy az aláírni vonakodók legtöbbször az áriánizmus felé hajlott, a főkérdés azonban itt is ugyanaz volt, mint a Salter's Hall-ban.

Az orthodoxok eme győzelme azonban nem tudta megakadályozni az eretnekség terjedését. Az ulster-i zsinaton megjelent lelkészek jó része továbbra is kevés rokonszenvvel viseltetett az aláírással szemben s az ellenérzés egyre nőtt. A század folyamán aztán az aláírás kötelezettségét még az orthodoxok is egyre jobban kezdték valahogyan megkerülni. Ennek megfelelően az áriánus nézetek egyre jobban terjedtek s mikor a szentháromság tagadói ellen hozott törvényt 1817-ben eltörölték, az unitárius elveket nyíltan is prédikálni kezdték. Ez aztán az orthodoxokat a tett mezejére szólította s heves vitatkozás után 1828-ban ismét megszavazták az aláírási kötelezettséget. Az aláírni vonakodók ekkor különváltak s 1830-ban remonstráns zsinatot alapítottak, bár ennek következtében elég sokat kellett szenvedniök. Írország déli részén kevés presbitériánus gyülekezet volt, de ezek közt is hasonló mozgalom támadt. Hogy a történetet a mai napig folytassuk, meg kell itt említenünk, hogy 1907-ben Írország északi részének különböző unitárius gyülekezetei megalapították a „Non-subscribing Presbyterian Church of Ireland” (Írország alá-nem-író presbitériánus egyháza) nevű szervezetet, mely csak névben és szervezeti formában presbitériánus, hitbelileg unitárius és Nagy Britannia unitárius egyházainak kötelékébe tartozik. A gyülekezetek száma itt körülbelül negyven.

Most már elérkeztünk arra a pontra, ahol a XVIII. század harmadik negyedében, a disszenter egyházak és lelkészek nagy része Nagy Britanniában és Írországban tulajdonképpen már unitáriussá lett. Többé már nem voltak kötve egyetlen hitvallás által sem, általános türelmességgel kezelték a hitkülönbsé-

¹ Befolyásuk a XIX. század elején igen érezhető volt a skót egyházban (Church of Scotland). Lásd a „Kirk's Alarm”-ot (az egyház ijedelme) Burns Róberttől.

geket, elhagyták a szentháromság dogmáját s egyre jobban megközelítették Jézus teljesen ember-voltának vallását. Mozgalmuk azonban olyan lassan és fokozatosan haladt előre, hogy maguk sem igen vették észre, milyen messzire jutottak és merre haladnak. Csak lazán összetartozó egyházközségek csoportja voltak s nem tettek semmiféle lépést hitük nyilvános megvallására, nem voltak tudatában semmiféle hitrendszernek, nem volt közös vezetőjük, sem közös tervük a jövőre nézve. Olyanok voltak, mint valami csermely, amely egyre szélesedik s abban a veszélyben forog, hogy a talajban felszívódik, hacsak vissza nem vezetik a rendes mederbe. Röviden szólva, vezérre volt szükségük és névre, valamint egy kimondott irányra és célra, mely felé törjenek. Az idők teljességében mindezek megadatnak nekik két férfiú személyében, akikről a következő fejezetben fogunk beszélni.

XXXI. FEJEZET.

**Az unitárius forradalom az angol egyházban:
Lindsey Theophilus megszervezi az első unitárius egyházközséget.**

(1750–1808).

Az utóbbi két fejezetben az unitarizmus két külön ágát követtük, egyiket az angol egyházban, a másikat a disszenterek között. Ezek elég nagy mértékben függetlenek voltak egymástól, mert az angol egyház és a disszenterek a múltban, mint ma is, keveset érintkeztek egymással. Ebben és a következő fejezetben látni fogjuk, hogy ez a két ág egyesül, közösen folyamat alkot, mely végül is az unitárius szervezetbe torkollik. Láttuk, hogy az angol egyház lelkészei kényelmetlenül érezték magukat, valahányszor a szertartás-könyvet (Prayer Book) és az áthánáziuszi hitvallást használniok kellett s végül is úgy segítettek magukon, hogy ki-ki a saját értelmezése szerint fogadta el azokat. Lelkiismeretüket azonban, minthogy a vallásban az őszinteséget tartották a legnagyobb erénynek, mégis csak zavarta ez a helyzet s többféle úton próbálták megkerülni ezt az akadályt, melyet az útból félretenni nem tudtak. Főképp az áthánáziuszi hitvallás bántotta őket.